

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26443>

Please be advised that this information was generated on 2018-11-14 and may be subject to change.

ROMEINS NIJMEGEN

EXERCITUS GERMANICUS INFERIOR

door Prof. Dr. J. E. BOGAERS

In het Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond van 15 mei 1965 (zie ook boven op p. 96) heeft prof. dr. H. Brunsting onder andere geschreven over „de meest opzienbarende vondst” die in de afgelopen maanden gedaan is op het terrein van de Romeinse legioensvesting te Nijmegen. Het betreft een op 25 maart 1965 in de moestuin van „Mater Dei”, ten zuiden van de Ubbergseveldweg, te voorschijn gekomen fragment van een platte dakpan (tegula) met een bijna volledig stempel van de Exercitus Germanicus Inferior, d.i. het leger van de provincie Germania Inferior, waartoe Romeins Nederland voor het grootste gedeelte heeft behoord en waarvan Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen) de hoofdstad is geweest.

„Intussen worden met deze vondst weer enkele stellige uitspraken over de tijd van de opheffing der legerplaats gelogenstraft”. Aangezien schrijver dezes naar het hem voorkomt voor de meest recente van deze uitspraken verantwoordelijk is (zie Numaga XII, 1965, p. 14 en 27), wil hij gaarne van de geboden gelegenheid gebruik maken om commentaar te leveren op de betreffende vondst, zulks na overleg met prof. Brunsting, aan wie menig in het onderstaande verwerkt gegeven te danken is.

Van het stempel – dat zeer opvallende, slordige reliëfletters heeft (afb. 1) – is aan de rechterzijde een stuk afgebroken. Het moet van achteren naar voren (retrograde) gelezen worden. De volledige tekst luidt: [G]IIRINFR = GER. INFR. = (Exercitus) Ger(manici) Inf(e)r(ioris) of enkel Ger(maniae) Inf(e)r(ioris), d.i. van (het leger van) Germania Inferior.

Dakpannen en tegels met stempels van hetzelfde type¹ zijn vervaardigd in de centrale militaire steenbakkerij van Groesbeek-de Holdeurn². Dergelijke stempels zijn verder bekend uit de castella van Utrecht³ en Valkenburg

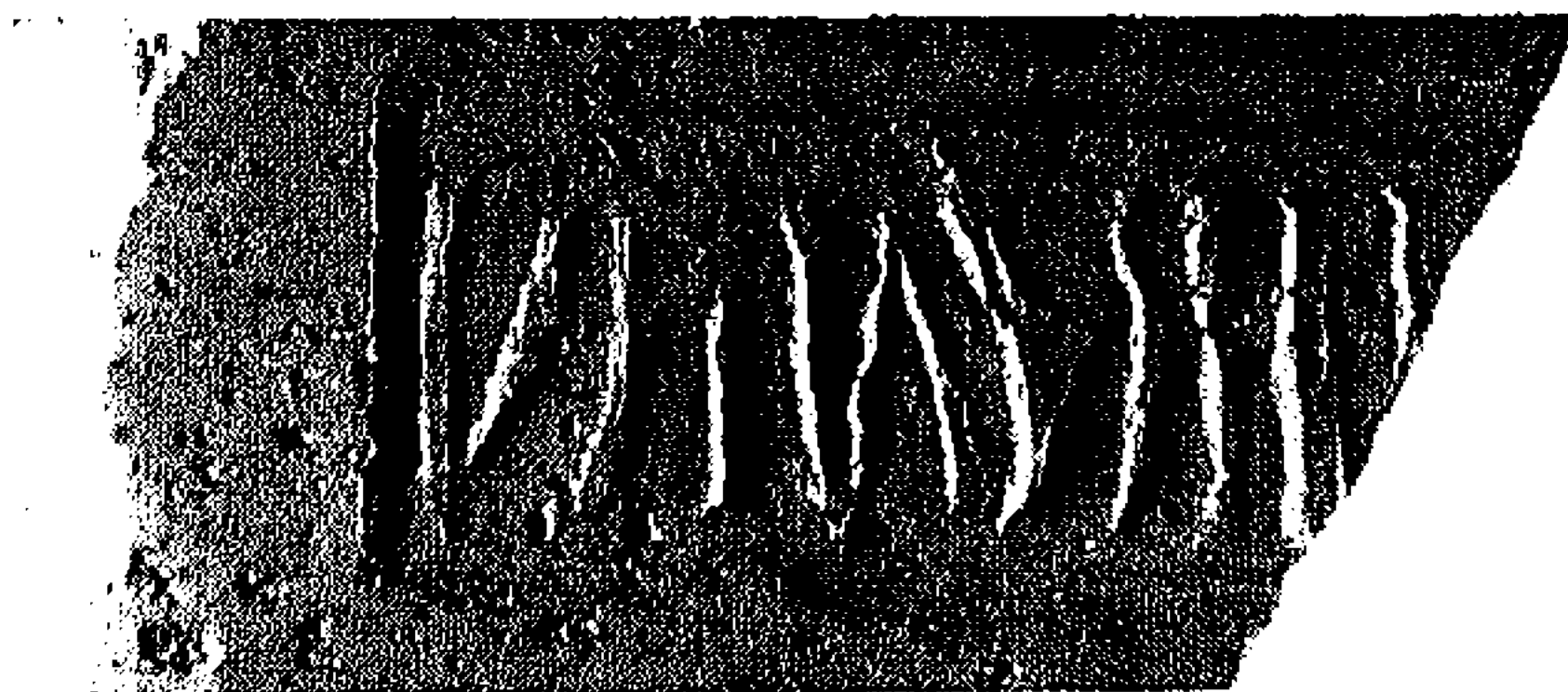
¹ Corpus inscriptionum Latinarum (CIL) XIII/6, p. 125, type 39 met omlijsting γ^1 .

² J. H. HOLWERDA–W. C. BRAAT, *De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannembakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd*, Oudheidkundige Mededeelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, nieuwe reeks 26, 1946, suppl., p. 83 en pl. XXIX: nr. 37.– Zie over de Holdeurn ook W. C. BRAAT in: Numaga III, 1956, p. 6–16.

³ C. W. VOLLGRAFF in: C. W. VOLLGRAFF–G. VAN HOORN, *Opgravingen op het Domein te Utrecht*, wetenschappelijke verslagen IV, Haarlem 1938, p. 149 met fig. 85, en p. 156, j, 4 (1 ex.; foutieve lezing, gecorrigeerd door H. Brunsting in: Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek (JVT) 25–28, 1940–1944, p. 196, n. 1).

(Z.-H.)-dorp⁴, en uit Voorburg-Arentsburg⁵ (Forum Hadriani) en Rijnsburg⁶; in vroeger tijd is ook „bij Nijmegen” een exemplaar gevonden⁷.

Het is merkwaardig dat van de veertien stuks die in 1941 en 1942 te Valkenburg (Z.-H.) zijn aangetroffen, er dertien afkomstig zijn uit het hoofdkwartier, de principia. Het zouden late stempels zijn, samenhangend met de bouw van de principia van de jongste, d.i. de zesde periode (ca. 180, 200 of 210??⁸), of misschien met een latere reparatie van de principia⁹.

Afb. 1. *Retrograde stempel van de (Exercitus) Ger(manicus) Inf(e)r(ior) op een fragment van een platte dakpan, die op 25 maart 1965 gevonden is op het terrein van de Romeinse legioensvesting te Nijmegen, in de moestuin van „Mater Dei”. Schaal 1:2. Foto L. Biegstraaten.*

Het exemplaar uit de Nijmeegse legerplaats is gevonden onder in een z.g. „uitbraaksleuf”, d.i. een sleuf die ontstaan is bij het uitbreken van een fundering en daarna o.a. met afbraakpuin is gevuld. Er valt niet aan te twijfelen dat de dakpan met stempel in de Romeinse tijd in de castra gebruikt is tijdens een late bouw, verbouwing of reparatie.

In verband hiermee en met de bepaling van het tijdstip waarop de legerplaats definitief ontruimd en opgeheven is, moet men wel nagaan wat bekend

⁴ H. BRUNSTING in: JVT 25–28, 1940–1944, p. 196 en afb. 53: nr. 38 (opgraving 1941; 13 ex.); id. in: JVT 33–37, 1948–1953, p. 124 en afb. 52: nr. 32 (opgraving 1942; 1 ex.).

⁵ J. H. HOLWERDA, *Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg*, Leiden 1923, afb. 103, 49 en p. 140 (1 ex.; foutieve lezing, gecorrigeerd door H. Brunsting in: JVT 25–28, 1940–1944, p. 197, n. 19).

⁶ Op een dakpanfragment dat – tezamen met ander Romeins puin – kennelijk secundair naar Rijnsburg (aan de noordzijde van de Oude Rijn) is vervoerd; zie H. HALBERTSMA in: Nieuws-bulletin Kon. Ned. Oudheidk. Bond 15 april 1961, kol. *73.

⁷ Dit bevindt zich in het Rijksmuseum G. M. Kam en maakt deel uit van de Gemeenteverzameling (inv. nr. B/98; op vorstpan of imbrex). Het is een aanwinst uit 1863, een geschenk van Joh. H. Graadt van Roggen (Th. H. A. J. ABELEVEN–C. G. J. BIJLEVELD, *Catalogus van het Museum van Oudheden te Nijmegen*, 4de dr., Nijmegen 1895, p. 51, nr. 50).

⁸ Cf. A. E. VAN GIFFEN in: JVT 33–37, 1948–1953, p. 121: tijdens Septimius Severus (193–211); W. GLASBERGEN in: id., p. 127: ± 210; (W. GLASBERGEN in:) *Verlag over het jaar 1962 gedaan door Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten van Zuid-Holland*, p. 106: ± 180.

⁹ H. BRUNSTING in: JVT 33–37, 1948–1953, p. 125.

is over het begin van de fabricage van baksteenmateriaal met stempels van de *Exercitus Germanicus Inferior*, d.w.z. over de tijd waarin de centrale steenbakkerij van het leger van *Germania Inferior* op de Holdeurn is gevestigd. Hieruit zou dan eventueel een terminus post quem zijn af te leiden voor de bouw- (of reparatie)periode in de legerplaats waarvan het pas gevonden stempel een getuigenis vormt.

In het *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL), vol. XIII, 6 (Berlijn 1933), waarin E. Stein o.a. de in *Germania Inferior* aan het licht gekomen dakpanstempels heeft uitgegeven, valt op p. 124 te lezen dat men op de Holdeurn met de baksteenfabricage voor de *Ex. Ger. Inf.* begonnen is na het midden van de 2de eeuw. Hierbij wordt verwezen naar een bijdrage van H. Lehner in de publikatie van de door het provinciaal museum te Bonn in de jaren 1877–1900 uitgevoerde opgravingen op het terrein van de legioensvesting te *Novaesium* (Neuss)¹⁰ en naar de door P. Steiner samengestelde catalogus van Romeinse vondsten uit Xanten¹¹. Lehner meent dat de stempels van de *Ex. Ger. Inf.* niet van voor het begin van de 3de eeuw kunnen dateren; Steiner vermoedt dat de centralisering van de militaire steenbakkerij in *Germania Inferior* op de Holdeurn te danken is aan *Didius Iulianus*, wiens naam o.a. voorkomt in stempels van de Holdeurn (zie beneden) en die ca. 181 (lees: 178) stadhouder van *Germania Inferior* zou zijn geweest.

De in het CIL gegeven terminus post quem, het midden van de 2de eeuw, is relatief vroeg. Bij een nadere beschouwing blijkt hij wel een zeer zwakke basis te hebben.

De resultaten van de opgravingen die van 1938 tot en met 1942 door J. H. Holwerda en W. C. Braat te Groesbeek-de Holdeurn zijn uitgevoerd, zouden ten aanzien van de begindatum van de centrale steenbakkerij aldaar heel wat meer zekerheid verschaft hebben; zo was tot voor kort de algemene opinie. Een hernieuwde bestudering van de aan deze onderzoeken gewijde publikatie (zie n. 2) heeft mij hier echter van doen terugkomen.

Tot nu toe was men op grond van de opgravingsresultaten van mening dat de militaire potten- en pannenbakkerijen van de Holdeurn ca. 175 opnieuw tot leven waren gebracht en dat het met stempels van de *Ex. Ger. Inf.* voorziene en in de centrale steenbakkerij van de Holdeurn vervaardigde baksteen-

---

¹⁰ *Bonner Jahrbücher* 111/112, 1904, p. 296–299. De meeste stempels van de *Ex. Ger. Inf.* uit Neuss zijn afkomstig uit het – latere – castellum en uit een badgebouw (op het terrein van de voormalige legioensvesting). Het castellum zou volgens Lehner aangelegd zijn in de tijd van Gallienus (253–268). Het badgebouw zou uit dezelfde tijd dateren. H. von PETRIKOVITS (*Das römische Rheinland*, Köln-Opladen 1960, p. 49s.) heeft aangetoond dat het castellum van Neuss de onmiddellijke opvolger is geweest van de *castra legionis*, die ca. 100 is opgegeven (cf. J. E. BOGAERS in: *Numaga* XII, 1965, p. 13 en n. 23).

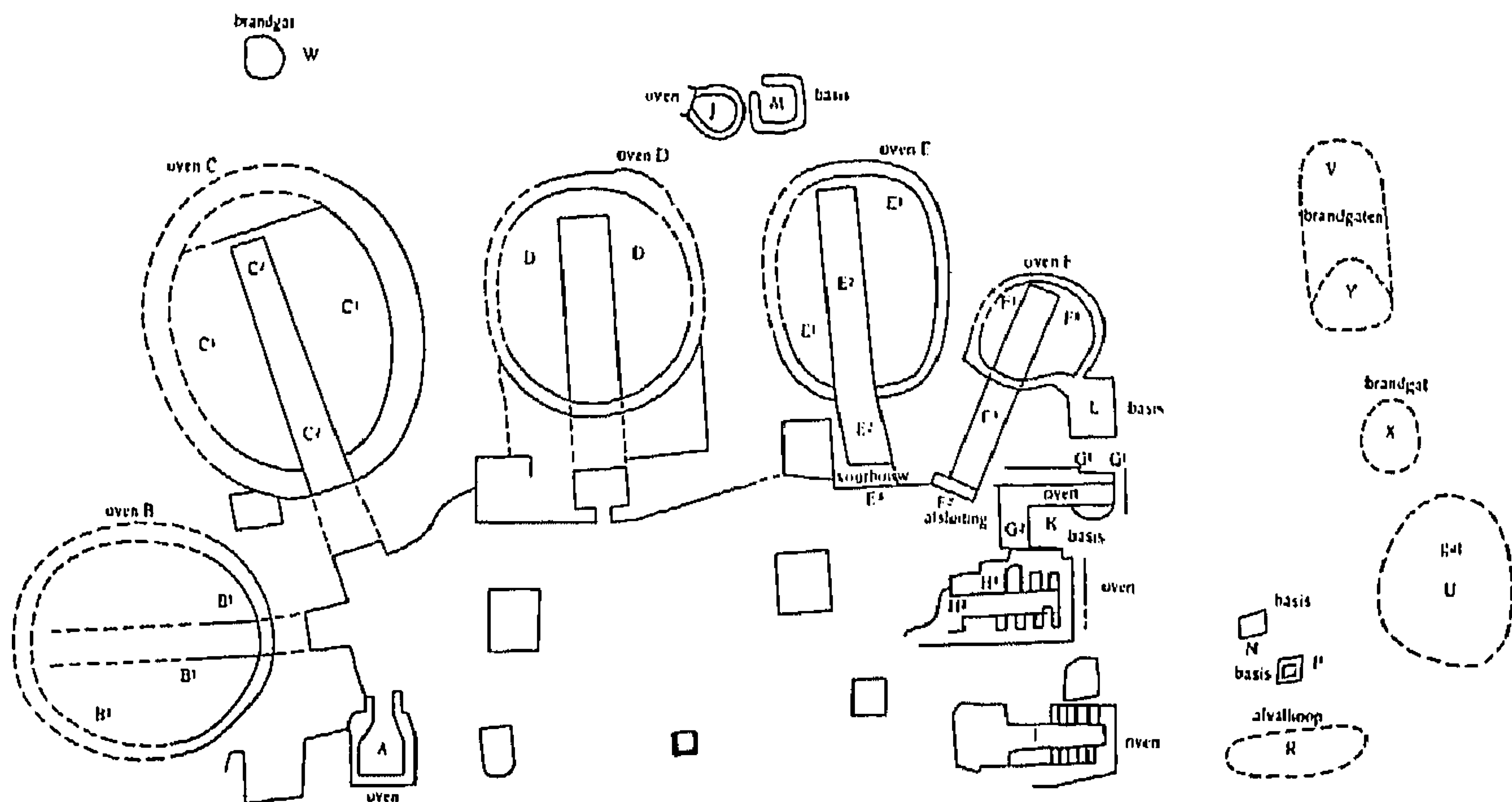
¹¹ P. STEINER, *Xanten – Sammlung des Niederrheinischen Altertumsvereins* (Kataloge west- und süddeutscher Altertumssammlungen, I), Frankfurt a. M. 1911, p. 20.

materiaal zou dateren uit de periode van ca. het derde kwart van de 2de tot het midden (of tot in de tweede helft) van de 3de eeuw.

Wat de aanvang betreft van de tijd waarin de Ex. Ger. Inf.-stempels optreden, was deze opinie gebaseerd op de volgende redenering.

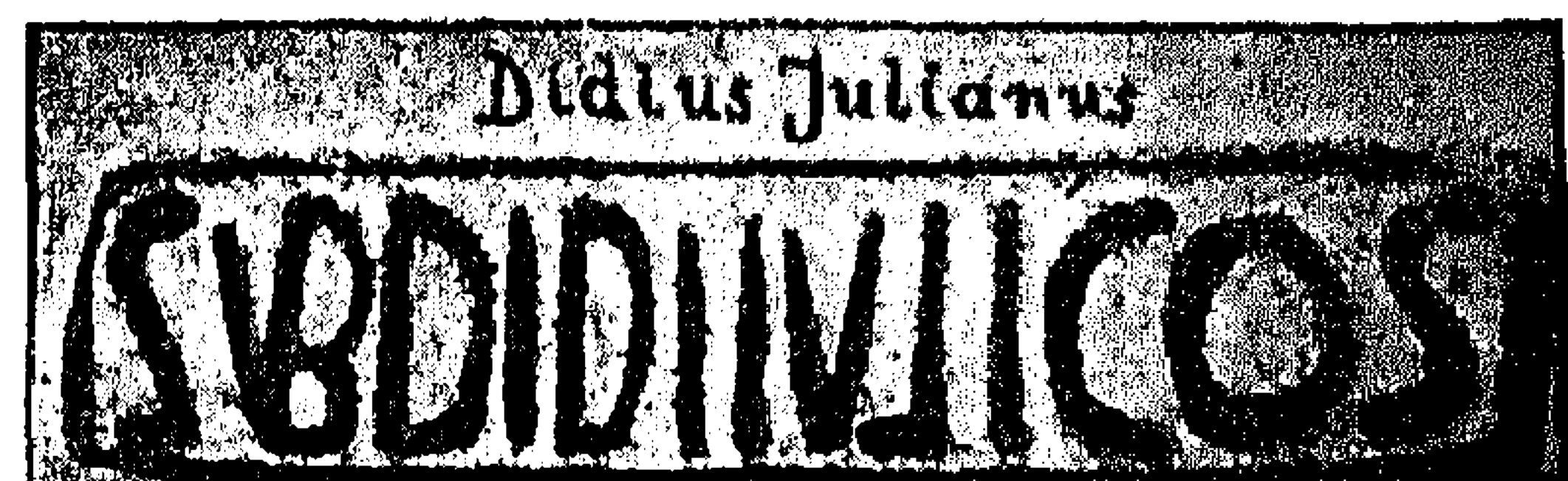
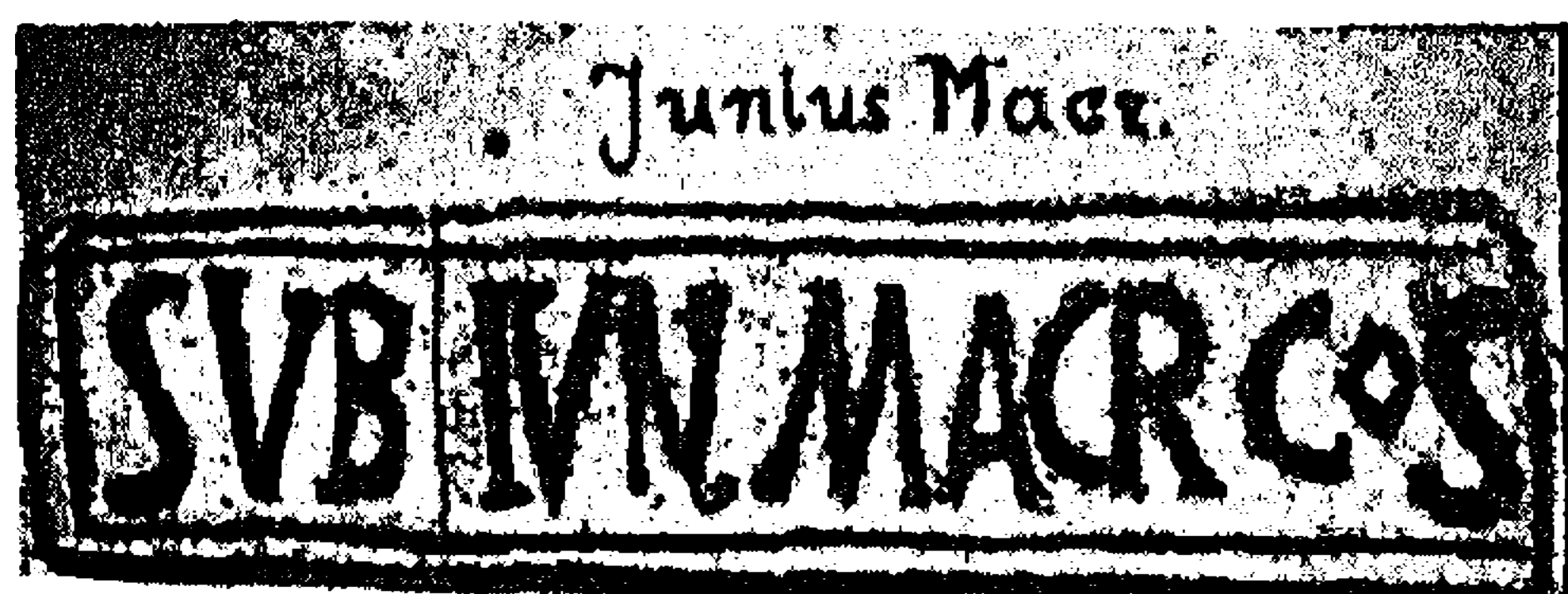
Van de op de Holdeurn gevonden ovens zou een complex van drie, A, B en C (afb. 2), voor de bepaling van de begindatum zeer belangrijk zijn. Hiervan is C de oudste; oven B is zeker later dan C, aangezien hij koud is

Afb. 2. Overzichtskaartje der vindplaatsen op het terrein van de Romeinse ovens te Groesbeek-de Holdeurn. Naar J. H. Holwerda-W. C. Braat, *De Holdeurn bij Berg en Dal*, Leiden 1946, p. 69, afb. 3.

aangezet tegen de iets achterover hellende voormuur van C; nog jonger is een kleine pottenbakkersoven, A, die gelegen bleek te zijn tegen een hoek van B. De drie ovens, C, B en A werden vanuit een gemeenschappelijk praefurnium gestookt. Uit „de bouw” van het oventje A zijn afkomstig 28 pannen of tegels met stempels die in hun meest volledige vorm luiden: SVB DIDIO IVLICOS, verder 29 stukken baksteen met stempels waarvan de meest volledige vorm is: SVB IVN MACR COS (afb. 3), en ten slotte een panfragment met het stempel EX GER INF. De met SVB beginnende stempels zijn heel uitzonderlijk en betrekkelijk zeldzaam. Ze kunnen slechts in een vrij korte periode zijn aangebracht. Er zijn twee oud-consuls in vereeuwigd, die nadat ze het consulaat hadden vervuld, o.a. enige tijd gouverneur (legatus Augusti pro praetore consularis [= oud-consul = cos]) van de provincie Germania Inferior moeten zijn geweest. De stempels dateren uit de jaren waarin zij het ambt van gouverneur van onze provincie bekleed hebben.

Ten aanzien van de eerste persoon zijn er geen moeilijkheden. Het is ongetwijfeld Didius Iulianus, de man die ca. 178 gouverneur van Germania

Afb. 3. Stempels van Iunius Macr. en Didius Iulianus op tegels en dakpannen die gevonden zijn op de Holdeurn. Naar Holwerda-Braat, *De Holdeurn*, pl. XXX. Schaal ca. 1:2.

Inferior en in het jaar 193 ruim twee maanden keizer is geweest (M. Didius Severus Iulianus)¹².

De tweede reeks stempels bevat nog steeds een raadsel. De betreffende gouverneur moet Iunius Macer, Macrinus¹³ of Macrianus (eventueel

¹² E. RITTERLING-E. STEIN, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, p. 74 en 94; A. STEIN in: *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III*, 2de ed. (PIR²), III, p. 16-19, nr. 77; A. DEGRASSI, *I fasti consolari dell'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952, p. 49.

¹³ Cf. L. Iunius Macrinus, een oogarts, van wie te Heerlen een z.g. zalfsteentje is gevonden (A. W. BYVANCK, *Excerpta Romana II*, 's-Gravenhage 1935, nr. 45).

Macrinianus of Macro) hebben geheten, maar er is geen persoon bekend die als zodanig in aanmerking komt. Men zou kunnen denken aan T. Fulvius Iunius Macrianus, die in 260 in het oosten van het Romeinse imperium tot keizer is uitgeroepen¹⁴, maar het is om verscheidene redenen wel uitgesloten dat deze ooit gouverneur van Germania Inferior is geweest¹⁵.

De stempels van Didius Iulianus komen wat de inhoud, de grootte en de stijl aangaat zeer sterk overeen met die van Iunius Macr., en op grond daarvan is het heel wel mogelijk dat de laatste kort voor of na Didius Iulianus het ambt van legatus Augusti van Germania Inferior bekleed heeft¹⁶. Wanneer men bedenkt dat Didius Iulianus, voordat hij in Rome de functie van consul heeft vervuld (in 174 of 175), enige jaren (ca. 170–174) gouverneur is geweest van de provincie Gallia Belgica en dat hij in die periode met behulp van een soort landstormtroepen uit zijn provincie heeft moeten optreden tegen de Chauken, die – afkomstig uit het mondingsgebied van de Elbe – Gallia Belgica vanuit zee waren binnengevallen, dan is het duidelijk dat de gebeurtenissen in Gallia Belgica, waar Didius Iulianus blijkbaar met groot succes tegen de indringers is opgetreden, repercussies kunnen hebben gehad ten aanzien van de verdediging van de aangrenzende provincie Germania Inferior. Iunius Macr. zou in dat geval het beste gezien kunnen worden als de gouverneur die ca. 175 maatregelen heeft genomen voor een betere verdediging van de Rijn grens en het kustgebied in Germania Inferior. Vervolgens, omstreeks 178, zou dan Didius Iulianus, nadat hij consul was geweest en onmiddellijk daarna gouverneur van Dalmatia, in het spoor van Iunius Macr. verder kunnen zijn gegaan met het opvoeren van de verdedigingscapaciteit van onze provincie.

Hoe dan ook, het is duidelijk dat de stempels van Didius Iulianus en Iunius Macr. waardevolle getuigen zijn van bouw- of althans herstelactiviteiten langs de limes van Germania Inferior.

Buiten de Holdeurn zijn stempels van Iunius Macr., voor zover mij bekend, enkel gevonden te Utrecht.

---

¹⁴ Cf. C. W. VOLLGRAFF in: A. E. VAN GIFFEN–C. W. VOLLGRAFF–G. VAN HOORN, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht*, I–II, Utrecht 1934, p. 41; *L'Année épigraphique* 1935, nr. 140, en 1936, p. 31; A. W. BYVANCK in: *Mnemosyne* ser. 3, 2, 1935, p. 310, n. 1; *PIR*² III, p. XV en 215: nr. 546; DEGRASSI *o.c.* p. 50, 128 s. en 198.

¹⁵ Op grond van CIL XIII 3454 bestaat er een kleine mogelijkheid dat een zekere Macrinus gouverneur van Gallia Belgica is geweest (in het begin van de 3de eeuw?). Zie echter het commentaar van O. HIRSCHFELD bij deze inscriptie in het CIL; H. DESSAU in: *PIR*¹ II, p. 314, nr. 24 en p. 15, nr. 94; RITTERLING-STEIN, *o.c.*, p. 99, n. 178; G. BARBIERI, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285)*, Roma 1952, p. 166s., nr. 787.

¹⁶ Cf. RITTERLING-STEIN, *o.c.* p. 75, nr. 33; P. LAMBRECHTS, *La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode (117–192)*, Antwerpen 1936, p. 128, nr. 741 en p. 228; DEGRASSI, *o.c.* p. 50 en 198.

Stempels van Didius Iulianus zijn behalve op de Holdeurn te voorschijn gekomen in Keulen, Krefeld-Gellep(?), Nijmegen (Hunerberg, 1884¹⁷), Utrecht, Vleuten-de Meern, Alphen-Zwammerdam, Alphen (Z.-H.)-dorp, Valkenburg (Z.-H.)-dorp, Voorburg-Arentsburg(?) en te Rijnsburg¹⁸.

Terugkerende naar de vondsten van de Holdeurn moeten we constateren dat het pottenbakkersoventje A materiaal bevat (met stempels van Didius Iulianus) dat ca. 178 is vervaardigd. A is zoals gezegd zeker jonger dan oven B, in de bouw waarvan o.a. een tegulafragment is aangetroffen met een Ger. Infr.-stempel van hetzelfde type als waarvan in maart j.l. een exemplaar in de Nijmeegse legerplaats is gevonden. Oven C vervolgens zou ouder zijn dan B en A. Anderzijds hebben de opgravers gemeend dat er voldoende reden is om te mogen aannemen dat het tijdsverschil met betrekking tot de bouw van de ovens C, B en A maar zeer gering is geweest. Vooral op deze gronden is men er toe gekomen het begin van de latere militaire pannenbakkerij op de Holdeurn ca. 175 na Chr. te plaatsen.

Een groot bezwaar hiertegen wordt gevormd door de omstandigheid dat in de bouw van oven C ook twee stempels zijn aangetroffen van de Legio I Minervia Antoniniana. Uit de bijnaam Antoniniana moet worden geconcludeerd dat zij dateren uit de tijd van de keizers Caracalla en Elagabalus (212–222). Om deze moeilijkheid uit de weg te ruimen hebben de opgravers verondersteld dat de twee stukken met Antoniniana wel in de oven moeten zijn verwerkt tijdens een restauratie of gedeeltelijke herbouw; in het opgravingsverslag is echter geen enkel uit het onderzoek verkregen gegeven te vinden dat hierop wijst. Natuurlijk kan de veronderstelling op zichzelf juist zijn, maar het is evenzeer mogelijk dat oven C gebouwd is in de tijd van Caracalla-Elagabalus, of nog later.

In het algemeen moet men zeggen dat bij de bouw van de meeste ovens van de Holdeurn baksteenmateriaal heeft dienst gedaan dat ter plaatse voorhanden was, maar het is geenszins zeker dat in het pottenbakkersoventje A materiaal is verwerkt (met stempels van Didius Iulianus en Iunius Macr.)

---

¹⁷ In Museum Kam: Gemeenteverzameling, inv. nr. B/61. Zie *Verlag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen over het jaar 1884*, p. 6 onder B, I, 80; ABELEVEN-BIJLEVELD, *o.c.* p. 53, nr. 81. N.B.: in het *Verlag der Commissie ... 1884* wordt op p. 4 uiteengezet wat verstaan wordt onder Hunerberg: „Het terrein van den Walmuur tusschen de voormalige St. Jorispoort en de Belvédère tot aan Ooizicht”. Cf. H. J. H. VAN BUCHEM, *De fibulae van Nijmegen*, I, Nijmegen 1941, p. 19 s., o.a. over Ooizicht: „we zouden thans zeggen: Vrouwendaal en Mus. Kamstraat”. Het stempel van 1884 kan dus gevonden zijn in het gebied van het Hunerpark, op de terreinen der grafvelden O, E, S, OH en CC, en in het westelijke gedeelte van de legerplaats. Voorlopig is er niet voldoende reden om dit stempel in verband te brengen met een militaire bezetting van de castra omstreeks 178.

¹⁸ Cf. supra n. 6.

dat pas kort tevoren vervaardigd was¹⁹. De stempels van beide consulares mogen m.i. niet gebruikt worden om de bouw van de ovens B en C kort voor ca. 178 te dateren. Anderzijds leveren de twee stempels van de Legio I Minervia Antoniniana geen terminus post quem voor de vervaardiging van het baksteenmateriaal dat in de bouw van het oventje A is gevonden. De resultaten van de opgraving op de Holdeurn hebben verder geen steun gegeven aan het reeds boven vermelde vermoeden van Steiner, dat Didius Iulianus de man is geweest die de pannenbakkerij van het leger van Germania Inferior in de Holdeurn gecentraliseerd heeft.

Uit dit alles moet wel de conclusie worden getrokken dat er ten aanzien van de begindatum van de op de Holdeurn ten behoeve van de Exercitus Germanicus Inferior gecentraliseerde baksteenfabricage nog grote onzekerheid bestaat.

Voor de datering van het einde van de legerplaats zijn in epigrafisch opzicht mede van belang enige op het terrein van de castra gevonden dakpanstempels van een bepaald type van de Legio XXX Ulpia Victrix, die pas na ca. 120 in Germania Inferior, en wel te Vetera II is gekomen²⁰. Bakstenen met stempels van hetzelfde type die op de Holdeurn zijn verwerkt, kunnen daar – in tegenstelling tot wat ik vroeger meende – heel goed reeds voor ca. 175 zijn gebruikt.

Er is vooralsnog geen reden om een periode van bouwactiviteit na ca. 175 aan te nemen voor het terrein van de legerplaats. Dat het onlangs gevonden Ger. Infr.-stempel er opvallend slordig uitziet, hoeft helemaal geen reden te zijn om het als een laat (3de-eeuws) stuk te beschouwen. De dertien exemplaren van hetzelfde type die in de principia van Valkenburg (Z.-H.) zijn aangetroffen, kunnen zeer wel samenhangen met de bouw van het eerste stenen hoofdkwartier aldaar, nl. dat van periode 5 ($\pm 100 - \pm 180/210??$ ²¹).

De tot nu toe in de Nijmeegse castra gedane vondsten maken het niet waarschijnlijk dat deze nog na ca. 175 bewoond is geweest²⁰. Zeer belangrijk is in dit verband dat de jongste terra sigillata-scherven omstreeks het midden van de 2de eeuw te dateren zijn²².

¹⁹ De redenering van W. C. BRAAT in: HOLWERDA-BRAAT, *o.c.*, p. 10: „De stempels [van Didius Iulianus en Iunius Macr.] waren versch, de tegels dus zonder twijfel nieuw, toen zij voor de bouw van het oventje gebruikt werden”, kan bezwaarlijk steekhoudend worden genoemd.

²⁰ Zie Numaga XII, 1965, p. 14.

²¹ Cf. A. E. VAN GIFFEN in: JVT 33–37, 1948–1953, p. 121; W. GLASBERGEN in: *id.*, p. 127; (W. GLASBERGEN in:) *Verlag ... 1962 ... Gedep. Staten ... van Zuid-Holland*, p. 106. Zie ook supra n. 8.

²² Een hoge uitzondering wordt gevormd door een stuk van vermoedelijk Triers fabriek uit het laatste kwart van de 2de of uit de eerste helft van de 3de eeuw. Onder de terra sigillata uit het midden van de 2de eeuw bevindt zich import uit Lavoye (mededelingen van drs. C. G. A. Morren, Apeldoorn, die een studie maakt van de terra sigillata uit de legerplaats).

De onmiskenbare, relatief late bouwactiviteit waarvan het onlangs ontdekte Ger. Infr.-stempel getuigenis aflegt, lijkt voorlopig(!) het beste geplaatst te kunnen worden in de tijd tussen ca. 130 en 170.

POSTSCRIPTUM

Nadat het artikel over *De bezettingstroepen van de Nijmeegse legioensvesting in de 2de eeuw na Chr.* was verschenen (Numaga XII, 1965, p. 10–37), heeft prof. Brunsting mij er op gewezen dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat in de Nijmeegse legerplaats of op de Holdeurn ooit baksteenmateriaal is gevonden met stempels van de Legio XXII Primigenia (zie daarentegen *o.c.*, p. 13 met n. 24). De vermelding in CIL XIII/6, 12381, 1–4 van stempels van dit legioen uit Nijmegen en de Holdeurn (cf. in Museum Kam: Gemeenteverzameling XXII/1–4) heeft betrekking op stukken die zeer waarschijnlijk alle behoord hebben tot de collectie P. C. G. Guyot (1800–1861); het zijn antiquiteiten waarvan de vindplaats niet bekend is en die heel goed uit Duitsland (Xanten!) afkomstig kunnen zijn²³.

Het is opvallend dat de Nijmeegse legerplaats wel stempels heeft opgeleverd van de Legio VI Victrix uit de periode waarin dit legioen in Novaesium (Neuss) was gelegen (van 71 tot na de dood van Domitianus in 96, uiterlijk tot ca. 100), maar geen stempels van de Legio XXII Primigenia, die van 71 tot 92–93, op zijn laatst 96, te Vetera II (Xanten) – heel wat dichterbij Nijmegen dan Neuss – gestationeerd is geweest. In Nijmegen zijn dan ook nooit stempels gevonden van de Legio VI Victrix uit de tijd tussen 96–100 en ca. 120, toen Vetera II de standplaats was van dit legioen.

Afgezien van enkele stempels op bakstenen uit Fectio (Vechten) is naar het schijnt de enige vondst uit ons land die met zekerheid wijst op de Legio XXII (Primigenia), een bronzen steelpannetje dat in 1937 door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (inv. nr. e 1937 1. 1) is aangekocht van de antiquair A. J. Sprik te Zaltbommel. Dit stuk zou uit de Maas zijn opgebaggerd in de buurt van Alphen (gem. Appeltern, Gld.). Volgens een mededeling van mej. M. H. P. den Boesterd is enige jaren geleden door haar onder op de bodem van dit pannetje een inscriptie in puntschrift ontdekt: de naam van de voormalige eigenaar, een soldaat van de Legio XXII.

---

²³ Cf. VAN BUCHEM, *o.c.*, p. 16–18.